

UOT 94

A.Ə.Mehdiyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayten-69@mail.ru*

III XAÇ YÜRÜŞÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜZRƏ MƏNBƏLƏR

Açar sözlər: mənbələr, xaç yürüşləri, sultan Saləddin, Tirli Giyom, Nikita Xoniət

Xaç yürüşləri baş verdiyi dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, müasir dövrdə şahidi olduğumuz proseslərin anlaşılmasına şərait yaradır. Aparıcı Avropa dövlətlərinin iştirak etdiyi III Xaç yürüşünün araşdırılması rəsmi mənbələrin çatdırdığı məlumatlarla yanaşı, fərqli fikirlərin mövcudluğu və bu mənbələrin öyrənilməsinin vacibliyini göstərmişdir. Bu zaman ciddi tarixi şəxsiyyətlərin sadə və mədəni insan, mahir siyasətçi olması, adi insanlarla münasibəti, eyni zamanda uzun illər ərzində xristian dini-ideoloji çərçivəsi daxilində formalaşan avropalıların fərqli sistemdə yaşayan müsəlmanlar ilə toqquşması, mövcud dünyagörüşlərinin reallığın təsiri altında dağılması və s. tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, mənbələrin dövrün tarixi şəxsiyyətləri, xüsusilə sultan Saləddin barədə verdiyi məlumatlar gizlədilən bir çox mətləbə aydınlıq gətirmişdir. Almaniya imperatoru ilə baş verən hadisədən sonra xaçlıların davranışları onların dini hisslərinin qeyri-sabit və səthi olduğunu təsdiq etmişdir. Orta əsr müsəlman müəllifləri xaç yürüşlərini birmənalı şəkildə dini xarakter daşıyan hadisə kimi qiymətləndirməmişlər. III Xaç yürüşü ərəfəsi və ondan sonra mənbələrdə realist ənənələrin güclənməsi prosesi baş vermişdir.

A.A.Мехтиева

ИСТОЧНИКИ ПО ИЗУЧЕНИЮ III КРЕСТОВОГО ПОХОДА

Ключевые слова: источники, крестовые походы, султан Саладдин, Гийом Турский, Никита Хониат

Крестовые походы отражают характерные особенности своего времени, а также дают возможность для всестороннего восприятия процессов, происходящих на современном этапе. Изучение III Крестового похода, где принимали участие ведущие европейские страны, выявило наличие различных точек зрения и необходимость тщательного исследования этих источников наряду с существующей информацией официальных кругов. В результате чего в исторических источниках нашли свое наглядное отражение такие моменты, как описание исторических личностей в качестве простых и культурных особ, искусных политиков, их отношение с простыми людьми, одновременно столкновение европейцев, которые на протяжении долгого времени

формировались в рамках христианского религиозно-идеологического сознания, с мусульманами, живущими в совершенно иной системе, разрушение существующих мировоззрений под влиянием реальных событий и т.д. Наряду с этим информация, переданная в источниках об исторических личностях, особенно о султанине Саладине, пролила свет некоторым тайным подробностям. После известных событий, происшедших с германским императором, поведение крестоносцев наглядно показало нестабильность и поверхность их религиозных чувств. Средневековые мусульманские авторы неоднозначно подошли к рассмотрению крестовых походов в качестве событий религиозного характера. Накануне и после III Крестового похода формировалась тенденция усиления реалистических традиций.

A.A.Mehdiyeva

THE SOURCES ON INVESTIGATION OF III CRUSADE

Keywords: *sources, crusades, sultan Saladdin, GiyomTirsky, Nikita Khoniat*

The crusades reflect the characteristic features of this of this time, also give an opportunity for to widely understand the processes happened in modern period. The investigation of III Crusade, where took part the leading European countries, disclosed the being of the different views and the necessity of wide research of these sources at the same time with the information of official circles. In a result of this, there have been widely reflected in the historical sources such moments, as the drawing of historical persons as the common and cultural men, the skillful politicians, their attention to the common people, at the same time the clash of Europeans, which have been formed during longtime in the frame of Christian religious-ideological consciousness, with the Muslims living in different system, the destroying of being world outlook under the pressure of real events and etc. At the same time the information found in the sources of the historical persons, especially sultan Saladdin disclosed the several secret details. After the known events happened to the German imperator, the behavior of crusaders, clearly showed the instability and false of their religious feels. The Muslim authors of the Middle Ages differently considered the crusades as the events with religious character. Before and after III Crusade there have been formed the tendency of strengthening of realistic traditions.

XI-XIII əsrlərdə xristian Avropasını silkələyən ən parlaq hadisə Xaç yürüşləri olmuşdur. “Xaç yürüşü” mənasını ifadə edən “crosade” sözü XV əsrin sonunda meydana gəlsə də, artıq XII əsrdə “Xaç yürüşünə getmək” mənasını verən “se croiser” (fr.) sözü və “Xaç yürüşündə iştirak edən senyor” mənasını bildirən “croise” (fr.) sözünə rast gəlinmişdir. “Crosade” sözü Fələstində xristianların apardıqları hərbi əməliyyatlar mənasını vermişdir. O, həm də Yerusəlimdə Xudabəndənin qəbri, o cümlədən Müqəddəs torpağın müsəlmanlardan azad edilməsi uğrunda xristianların Fələstində apardıqları

hərbi ekspedisiya mənasını ifadə etmişdir. Orta əsr xristianları Xaç yürüşlərini öz müllərinin geri qaytarılması kimi qəbul etmişlər [6, s.147].

XII əsrin 70-ci illərində Misirdə Sələddinin başçılığı ilə güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yarandı. O, 1171-ci ildə Misirin şimal bölgələri, bir neçə il sonra isə bütün Misir, Suriyanın bir hissəsi və Mesopotamiyanı birləşdirdi. Sultan Sələddin öz dövlətinin vəsaitini Yerusəlimdə xaçlılara qarşı yönəldərək 1187-ci ildə bu krallığın üzərinə hücumla keçdi. Həmin yürüş üçün bəhanə uzun müddət müsəlmanların əsirliyində qalmış və əsarətdən qurtarıqdan sonra ticarət karvanlarını qarət etmək, oğurluq və soyğunçuluqla məşğul olan frank senyoru Şatinyonlu Raynaldın növbəti quldurluğu olmuşdur. 1187-ci ilin yazında Raynald Krak qalasından çıxaraq Misirdən Suriyaya gedən və böyük dəyərə malik olan karvanı ələ keçirmiş və qarət etmişdir. Sultan Sələddin Yerusəlim kralı Qvido Luzinyandan qarətin əvəzinin ödənilməsi və Raynaldın cəzalandırılmasını tələb etmişdir. Lakin Yerusəlim kralı öz güclü vassalını cəzalandırmağa cürət etməmişdir. Sultan Sələddin bundan istifadə edərək Yerusəlim kralına “müqəddəs müharibə” elan etmişdir. 1187-ci ilin iyulunda Misir və Suriyanın 60 minlik birləşmiş ordusu Aleppo və Mosuldan keçərək Tiveriadı tutmuş və Hittin yaxınlığında xaçlıların böyük bir qüvvəsini mühasirəyə almışdır. 1187-ci il iyulun 5-də baş verən döyüşdə yüzlərlə cəngavər və minlərlə piyada döyüşçü məhv olmuş və yaralanmışdır. Kral Qvido Luzinyan, Tampliyerlər ordeninin magistri və bira sıra tanınmış əyan Sultan Sələddin tərəfindən əsir götürülmüşdür [5, s.290].

Hittin qələbəsindən sonra Sultan Sələddin dənizkənarı şəhərlər Akra, Beyrut, Sidon, Yaffa və s. tutmuşdur. 1187-ci il sentyabrın ortalarında sultanın ordusu xaçlıların mərkəzi şəhəri Yerusəlimi mühasirəyə almışdır. Şəhərin azsaylı hərbi qüvvəsi müsəlman ordusu qarşısında davam gətirə bilməmişdir. Bu səbəbdən şəhərin təslim olması qərara alınmışdır. 1187-ci il oktyabrın 2-də Yerusəlim təslim edilmişdir. Sultan Sələddin Yerusəlim şəhərinin xristian əhalisinə 16 min frankın ödənilməsi müqabilində Yerusəlimi tərk etmək icazəsini vermişdir.

Sultan Sələddin öz hücumlarını davam etdirərək Tir şəhərini mühasirəyə almışdır. Bu şəhəri Konstantinopoldan gəlmiş markiz Monferatlı Konrad müdafiə edirdi. Lakin Tir, Tripole və Antioxiya öz müstəqilliyini saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Bu hadisə III Xaç yürüşünün (1189-1192) başlanması üçün bəhanə olmuşdur. Həmin yürüşdə Almaniya, Fransa və İngiltərə feodalları iştirak etmişlər. Xaçlılara Almaniya imperatoru I Fridrix Barbarossa, Fransa kralı II Filipp Avqust və İngiltərə kralı Aslanürəkli I Riçard başçılıq etmişlər [10, s.313]. Bizansa qarşı təcavüzkarlıq niyyətləri olan I Fridrix onun Şərqdə düşməni olan Sələddinlə ədavət aparən İkoniya sultanı ilə razılığa gəlmişdir. Buna cavab olaraq Bizans sultan Sələddinlə ittifaqa girmişdir. III Xaç yürüşü bir sıra uğursuzluqla başlanmışdır. Alman xaçlıları hətta Fələstinə çata

bilməmişlər. Kiçik bir dağ çayını keçən I Fridrix boğulduqdan sonra almanlar geri dönmüşlər. Fransız və ingilis xaçlıları bütün yürüş boyu bir-birilə ədavət aparmışlar.

1187-1188-ci illərdə xaçlıların Suriyada yaratdıqları dövlətlərin mövcudluğu markqraf Monferatlı Konradın fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Bizans tarixçisi Nikita Xoniatin sözlərinə görə, o, Konstantinopolda Şərqi Roma imperiyasının kesarı tituluna layiq görülmüşdür. Monferatlı Konrad Misir sultanı Saləddinin Tir üzərinə hücumlarını dəf etməyə müvəffəq olmuşdur. Bu dövrdə İohançılar ordeninin konventi (Ali Şura) Hittin döyüşünün gedişi barədə hesabatın saxlandığı üç məktub almışdır. Birinci məktub 1187-ci ildə Böyük proseptor Borel tərəfindən yazılmışdır. Məktub İtaliyada Hospitalyerlər ordeninin magistri Arçinbalda ünvanlandırılmışdır. Məktub Hittin döyüşünə həsr olunmuşdur. İkinci məktub 1188-ci ildə Roje de Mulenin varisi Ermenqar Dasp tərəfindən hersoq Avstriyalı Leopolda ünvanlanmış və Xaçlı dövlətlərinin böyük məğlubiyyəti barədə məlumat vermişdir. Üçüncü məktub 1193-cü ildə Böyük Magistr Jofrua de Donjon tərəfindən Macarıstan və Bohemiyanın İohann ordeninin prioru Martinə ünvanlanmışdır [1, s.52].

III Xaç yürüşü XII əsrin sonlarında baş vermişdir. Bu yürüşdə əsasən Qərbi Avropa ölkələrinin iri feodal və cəngavərləri iştirak etmişdir. Şərq ölkələrində ticari maraqları əhəmiyyətli rol oynayan feodal dövlətləri də III Xaç yürüşündə aktiv rol oynamışdır.

III Xaç yürüşünün əsas səbəbi Misir sultanı Saləddin tərəfindən 1187-ci ildə Yerusəlimin tutulması olmuşdur. Buna cavab olaraq papa VIII Qriqori yeni Xaç yürüşünə çağırış etmişdir. Fransız müəllifi Jofrua Vinsaufun sözlərinə görə, iş onda deyildir ki, xaçı kim qaldıracaq, iş ondadır ki, xaçı hələ kim qaldırmayıb” [15, s.77-78].

Xaç yürüşlərinin dini mahiyyəti tədricən arxa plana keçmişdir. Bunun əksinə olaraq, Xaç yürüşü iştirakçılarının işğalçılıq məramları daha bariz surətdə özünü göstərmişdir. Bu, dini-mistik pərdə altında həyata keçirilmişdir. Arxiyepiskop Tirli Giyom öz “Dənizarxası torpaqlarda fəaliyyət tarixi” adlı əsərində Xaç yürüşlərinin ilk tam tarixini vermişdir. Müəllif öz əsərində xaç yürüşü iştirakçılarının fəaliyyətini təhlil edərkən göstərmişdir ki, “bizim knyazlarımızın oradakı əməlləri hörmətə layiq deyildir. Belə əməllərin təsviri nə oxucunu qane etməz, nə də müəllifə şərəf gətirməz”. Müəllif XI əsrin sonunda Xaç yürüşündə iştirak edənləri ideallaşdıraraq göstərirdi ki, onlar dini baxımdan daha yetkin, inanclı, nizam-intizamlı və döyüşlərdə daha şücaətli olsalar da, bu (III) Xaç yürüşünün iştirakçıları, xüsusilə Şərq ölkələrində məskunlaşmağa müvəffəq olmuş şəxslər, tam əksinə olaraq, gündəlik məişət qayğılarından əldən düşmüş insanlar olmuşdur. Tirli Giyomun sözlərinə görə, onların əxlaqı, daha doğrusu, heyrətamiz böyük qüsurlarını kimsə təsvir etmək istəsə, tarix əvəzinə satira yazmış olardı” [9, s.173].

Roma papasının bu dəfə etdiyi çağırış xalq kütlələri tərəfindən əvvəlki kimi qarşılanmadı. 1189-cu ilin əvvəlində İngiltərə, sonra isə Fransada Xaç yürüşü üçün nəzərdə tutulan bütün gəlirlərin $\frac{1}{10}$ hissəsi həcmində ümumi vergi – Saləddin $\frac{1}{10}$ vergisinin tətbiq olunması kütlə arasında böyük narazılığa səbəb olmuşdur. Saləddin $\frac{1}{10}$ vergisini yığanlar daşlarla qarşılanır, hətta bu vergi Fransada ümumiyyətlə ləğv edilmişdir. Bu vergiyə qarşı ruhanilər arasında da müəyyən narazılıq yaranmışdır. Onlar həmin verginin tətbiq olunmasını öz səlahiyyətləri üçün təhlükə hesab edirdilər. Görkəmli fransız kilsə xadimi və yazıçısı arxidiakon Blualı Pyer hesab edirdi ki, “əgər knyazlar yeni zəvvarlıq bəhanəsi ilə xristian kilsəsinə qul damğası vuraraq ondan vergi tələb edərlərsə, kilsənin “sadiq övladı” tabe olmamalıdır”. Bəzi yerlərdə Saləddin $\frac{1}{10}$ vergisi cəngavərlər arasında da müəyyən narazılıq doğurmuşdur. Şərqə təşkil olunan yürüşdə iştirak etmiş cəngavər-şair Betyunlu Konon dünya güclərini tənqid edərək göstərirdi ki, onlar “xaçı pula dəyişmiş, ruhanilər, şəhərlilər və serblərə $\frac{1}{10}$ vergisi tətbiq etmişlər. Onların dini əlaməti – inam deyil, mənfəətləridir” [9, s.174]. Xaç yürüşünün əsl məramı və onun əvvəlki xilasedici və heç bir mənfəət güdməyən mahiyyətinə qarşı yönəlmiş mənfə münasibət belə çağırışların kökündə dayanmışdır.

Müəllifliyi bəzən klirik (ruhani) Ansberdə şamil edilən “İmperator Fridrixin yürüş tarixi” adlı əsərdə qeyd edilmişdir ki, cəngavərlərə tez-tez “quldurlar” – serblər və bolqarlar hücum edir, bu şəxslərin at və yüklərini qarət edirdilər. Bu soyğunçu xaçlılara qarşı xalqın qəzəbinin kor-təbii təzahürü olmuşdur. “Zəvvarların tarixi” əsərinin naməlum müəllifinin söylədiyi kimi, almanlar yerli əhalidən olan bu şəxslərlə qəddarcasına davranmışlar [9, s.180].

Xaçlıların Şərqə yürüşə başlamasını təsvir edən Orta əsr müəllifi Süryanlı Mihail bildirirdi ki, Frank kralları və orduları böyük həyəcan içində hərəkət etmişdir. Bu ordularda müxtəlif dillərdə danışan və bir-birini anlamayan çox sayda insan cəmlənmişdir. Müəllifin İlginçtir Riçard kimi təqdim etdiyi Riçardı türk qaynaqları Aslanürəkli Riçard kimi qəbul etmiş və müxtəlif qətliallarda iştirak etdiyini bildirmişdir [16, s.125].

1189-cu il payızın sonunda xaçlılarla Bizans imperiyası arasında münasibət qeyri-müəyyən olduğuna görə, yunan imperatorundan dəqiq və səliss vədlər almadan I Fridrix Barbarossa Kiçik Asiyadan keçən yol ilə irəliləməyin təhlükəli olduğunu hesab etmişdir. Münasibətlərin aydınlaşdırılması üçün Konstantinopola yeni səfirlik göndərilmiş və onlara bu tapşırıq verilmişdir: “Nahaq yerə yunan imperatoru bizi irəliləməyə qoymur, çünki nə əvvəllər, nə də indi biz imperiyaya qarşı fərqli fikirdə olmamışıq. Yunan imperatorunun düşməni serb knyazı Nitşə gəlidiyi zaman biz ona yunanların nəzarəti altında olan nə Bolqarıstan, nə də digər torpaqlardan benefisi verməmişik. Yunan imperiyasına qarşı heç bir kral və ya knyaz ilə danışıqlara getməmişik” [18, s.394]. Yalnız ikinci səfirlik heyəti bu məktubu çox böyük çətinliklə yunan

imperatoruna təqdim edə bilmişdir. 1189-cu il oktyabrın 29-da başçıların da iştirak etdiyi toplantıda səfirlər hesabat verərək Konstantinopolda gördükləri və eşitdikləri barədə məlumat çatdırmışlar: “İmperator nəinki bizimlə nalayiq rəftar etmiş, hətta heç çəkinmədən Saləddinin səfirini qəbul edərək onunla razılaşma əldə etmişdir” [18, s.395]. Salnaməçi xaçlıların slavyanlar ilə münasibətlərinə dair məlumat da vermişdir [17, s.259].

Salnaməçi Nikita Xoniat və onun yaradıcılığından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropa alimləri Bizans məsələsində nadir hallarda bizanslı yazıçılar və mənbələrə istinad etmiş, əksinə, öz mənbələri ilə kifayətlənməyə üstünlük vermişlər. Qərbi Avropa tarixi ədəbiyyatında Bizans salnaməçilərinin məlumatlarına qarşı formalaşmış münasibətə heç bir formada haqq qazandırmaq mümkün deyildir, çünki bu, həmin dövr hadisələrinin araşdırılmasında birtərəflilik meyillərinin güclənməsi və bu alimlərin Şərqə qarşı etinasızlığının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan salnaməçi Nikita Xoniat Orta əsrlər tarixinin mühüm dövrü ilə məşğul olmuşdur. Həmin dövr Qərb dünyasının Şərqə qarşı münasibətində gərginliyin artması və bunun nəticəsi olaraq Xaç yürüşlərinin təşkil edilməsi və s. bu cür hadisələrlə xarakterizə oluna bilər. Bu sahədə müəllifin əsərləri Avropa xaçlıları və Şərq ilə Qərb dünyası arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması məsələlərində olduqca dəqiq və səlis tarixi mahiyyət daşıyır. O, Bizansın xaçlılarla münasibətində təzahür edən bəzi aspektlər barədə məlumat vermişdir. III kitabında salnaməçi III Xaç yürüşünü araşdırma prosesində şəxsi əlaqədə olduğu alman xaçlılarının məlumatlarından da istifadə etmişdir. Bununla o, Bizans imperiyası ilə almanlar arasında gərginliyi aradan qaldırmağa çalışmışdır. Bu baxımdan onun verdiyi məlumatlar olduqca həqiqətə uyğundur, birtərəflilikdə və mənbələrin təhrif edilməsi sahəsində heç bir şübhə doğurmur.

1190-cı ilin mayında xaçlılar tərəfindən İkonianın işğalı zamanı böyük sərvət əldə olunmuşdur. Tezliklə şəhəri tərk edən xaçlılar “İmperator Fridrixin yürüş tarixi” əsərinin naməlum müəllifinin məlumatına əsasən, “buranın bazarında tələb olunan hər bir ləvazimatı əldə etməyə müvəffəq olsalar da, bütün bunlar kifayət qədər baha qiymətə başa gəlmişdir. Xaçlılara 6 mindən artıq at və qatır satılmışdır” [9, s.182]. Bu məlumatı başqa bir mənbə də təsdiq etmişdir. İmperator I Fridrixin yürüşü barədə ruhani Lübekli Arnold məlumat vermişdir. İmperator və onun ordusu türklərin əsas şəhəri İkoniyaya yaxınlaşaraq, onun ətrafında xəndəklər qazmış və öz mövqelərini möhkəmləndirmişlər [4, s.204].

Buradan alman xaçlıları Tavr dağının sərt döngə və çıxırları ilə Suriyaya enmiş və burada gözlənilməz hadisə baş vermişdir. 1190-cı ilin iyununda Selevkə yaxınlığında Salef çayını keçən imperator I Fridrix Barbarossa çayda batmış və bu hadisə xaçlıların sıralarını pozmuşdur. “İmperator Fridrixin yürüş tarixi” əsərinin naməlum müəllifinin sözlərinə görə, bu hadisə xaçlıları məyus

etmiş, bəziləri özünə qəsd etmiş, digərləri isə xristian dinindən imtina edərək yaxın ətrafı ilə bircə bütpərəstliyi qəbul etmişdir” [4, s.202]. Bu, xaçlıların dini hisslərinin qeyri-sabit və səthi olub tam formalaşmadığını bir daha təsdiq etmişdir. Ərəb tarixçisi İbn əl-Əsirin sözlərinə görə, imperator I Fridrixin ölümündən sonra, onun ordusu dağılmış və nəticədə müsəlmanlar alman işğalından xilas olmuşlar. Müəllif almanları franklar arasında çoxsaylı və inadkar olmaları ilə xarakterizə etmişdir [4, s.204]. Digər salnaməçi Bəhaəddin Fridrix Barbarossa və onun ordusu haqqında məlumat verərək göstərmişdir ki, biz alman imperatorunun yerdəyişmələri haqqında daim məlumatlar alır və bilirdik ki, o, Qılıç Arslanın ərazilərinə daxil olmuşdur. Biz eşitmişik ki, burada o, çoxsaylı türkmən ordusu ilə üz-üzə qalmışdır. Qılıç Arslan imperatorla döyüşməsi təəssüratını yaratsa da, əslində, onların çox yaxşı münasibətləri olmuşdur. Alman kralı onun ərazisinə daxil olanda, o, əvvəllər gizlətdiyi mövqeyini nümayiş etdirmiş, onun planının iştirakçısı olmuş və əsirlər vermişdir [4, s.207-208].

Öz dövrünün görkəmli tarixçisi hesab olunan İbn əl-Əsir və digər Orta əsr müsəlman müəllifləri Xaç yürüşlərini ideoloji nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirməmişlər. Əksər hallarda Bizans və Şərqi tarixçiləri Latın salnaməçiləri ilə müqayisədə Xaç yürüşlərinin əsil mahiyyəti və gedişatı haqqında daha məlumatlı olmuş və bəzən onlar Qərbi alimlərinə baxanda bu faktları katolik fanatizmindən uzaq və Latın salnaməçilərinin hadisələrə qeyri-dəqiq nöqteyi-nəzərdən yanaşma tərzindən fərqli olaraq daha düzgün işıqlandırmışlar [8, s.36]. Şərqi müəllifləri Qərbi alimlərinə tanış olmayan frankların qələbəsini təmin edən real hadisələri aşkar etmiş, səlcuq sərkərdələri arasında gedən çekişmələr və digər belə hadisələri təsvir edərək sübut etmişlər ki, əksər hallarda Şərqi tarixçilərinin verdikləri məlumatlar daha dəqiq olmuşdur [8, s.38].

1190-cı il iyulun 4-də İngiltərə kralı Aslanürəkli I Riçard öz əyan və cəngavərlərinin iştirakı ilə La-Manş boğazını keçmişdir. Burqund şəhəri Vezeldə birləşən ingilis və fransız dəstələri Şərqi doğru istiqamət götürmüşdür. İngilis və fransızların III Xaç yürüşü Yerusəlim şəhərinin alınmasından yalnız iki il yarım və alman imperatoru I Fridrixin yürüşündən bir il sonra baş tutmuşdur. İngilis və fransız kralları açıq-aşkar yürüşə başlamağa tələsmirdilər. Trubadur Hüqo Duazi cəngavərlərin əksər hissəsinin bu ləngimə ilə bağlı narazılığını ifadə edərək bildirirdi ki, hər iki hökmdar öz andına xəyanət etmişdir. Eyni ilə alman minnezingeri Bertran de Bornun sözlərinə görə, onlar “Allahı aldadırlar. Baxmayaraq ki, əllərində xaç var, yürüşə getmək barədə heç düşünmürlər” [9, s.183]. Bunun əvəzində hər iki hökmdar əldə olunacaq sərvətin düzgün bölünməsi haqqında razılığa gəlmişdi.

XII əsrin sonlarında saray cəngavər mədəniyyətinin formalaşması üçün əlverişli şəraitin yaranması nəticəsində artıq XIII əsrin əvvəlində müəyyən

çiçəklənmə dövrü yaşayan cəngavərlərə həsr olunmuş əsərlər meydana gəlməyə başlamışdır [14, s.19]. Bu dövrdə siyasi sirventlər mühüm rol oynamışdır. Əksər hallarda feodallardan olan trubadurlar öz ağalarının xeyrinə təbliğat apararaq ya müharibəyə çağırışlar edir, ya tam əksinə olaraq sülh yaratmağa çalışır, yaxud da düşməni faş etməyə cəhd göstərmişlər. Belə şəxslərin əlində siyasi sirventlər böyük əhəmiyyət daşıyaraq siyasi mübarizədə mühüm silaha çevrilmişdir. Onların arasında Marselli Folketin “Xaç yürüşü nəğməsi” əsəri xüsusi yer tutmuşdur. Öz siyasi sirventləri ilə məşhur olan Bertran de Born eyni zamanda böyük ustalıqla qələmə alınmış hərbi sirventlər müəllifi kimi də tanınmışdır. XIII əsrdə onun əsərləri geniş şərhlərlə birlikdə əsl tarixi mənbə halına gəlmişdir. Bu zaman əsas diqqət III Xaç yürüşünün iştirakçısı Aslanürəkli Riçarda yönəlmişdir [13, s.15].

İngiltərə kralı I Riçardın Siciliyada fəaliyyəti Fransa kralı II Filipp Avqustu son dərəcə qəzəbləndirmişdir. Onlar arasında münasibətin gərginləşməsinə I Riçardın siyasi uzaqgörənliyə malik olmaması da öz təsirini göstərmişdir. Bunu qeyd edən hadisələrin müasiri olmuş salnaməçinin sözlərinə görə, ingilis kralı “hər kəsdən üstün olmağa çalışmışdır”. Bu isə Xaç yürüşü zamanı “hamının narazılığına səbəb olmuşdur” [9, s.185].

“Ekspedisiyalar tarixi” adlı mənbədə göstərilir ki, 1192-ci ildə Aslanürəkli I Riçard Fələstini tərk etmişdir. Burada qeyd olunur ki, o, “ya fransız kralından ehtiyat edərək buranı tərk etmiş, ya da zəvvarlığa qarşı küdurət bəsləyərək (tedio peregrinationis affectus), Sultan Saləddin və türklərlə 5 il müddətinə sülh sazişi bağlamışdır” [7, s.149]. Bu 1192-ci il sentyabrın 2-də bağlanmış sülh müqaviləsi olmuşdur.

III Xaç yürüşü ərəfəsində və ondan sonra latın müəlliflərinin yazdıqları əsərlərdə Xaç yürüşləri dövrünün siyasi, işğalçılıq və ticari aspektləri araşdırılmış və nəticədə, daha öncə baş vermiş Xaç yürüşü salnaməçiliyi ilə müqayisədə müsbət və realist ənənələr özünü göstərmişdir. Tədricən salnamələrin formalaşmasında məhz tarixi faktlara marağın artması və Xaç yürüşlərinin təşkilində real şəxslərin fəaliyyəti ön plana çəkilərək o dövr latın salnaməçiliyinin aparıcı xətti müəyyən olunmuşdur.

1191-ci il avqustun əvvəlində Fransa kralı II Filipp İtaliyadan keçərək Fransaya qayıtmışdır. İngilis kralı kafirlərlə döyüşdüyü zaman onun fransız müttəfiqi öz ölkəsində Kapetinqlərin mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışaraq Plantagenetlərin qitə torpaqlarına hücumu keçirmişdir. 1191-ci ilin dekabrında II Filipp Milanda imperator VI Henrixlə görüşmüş və I Riçarda qarşı birgə hərəkət etmək razılığı əldə etmişdir. İngilis salnaməçisi Hovdenli Rocerin sözlərinə görə, “fransız kralı Roma imperatorunu razı salmışdır ki, o, I Riçard Fələstindən onun hakimiyyəti altında olan torpaqlardan keçərək qayıdarsa, ingilis kralını əsir götürəcəkdir” [9, s.186]. Salnaməçi Ambruaz öz poemə-salnaməsində göstərirdi ki, Monferatlı Konrad Akranı mühasirəyə alan orduya

heç olmazsa ərzaqla köməklik göstərə bilərdi. Sonuncu isə öz ehtiyatlarını Tirdə toplayaraq, şəhərə nəzarəti saxlamışdır [9, s.187].

XIII əsr ingilis müəllifi Jofrua Vinsaufun “Riçardın hakimiyyəti haqqında məlumat” (“Itinerarium Regis Ricardi” – İRR) əsəri hadisələrin şahidi olmuş şəxsin söylədiklərini özündə təcəssüm etdirir və ərəb tarixçisi, Misir sultanı Saləddinin bioqrafı Bəhaəddinin əsəri ilə müqayisədə III Xaç yürüşü ilə bağlı məlumatları özündə cəmləyən daha oxunaqlı mənbədir” [15, s.78]. Jofrua Vinsaufun əsərində məlumat verilir ki, Messina şəhəri alınan zaman I Riçardın ordusunda 10 min döyüşçü olmuşdur. Bundan əlavə, arxiyepiskop Bolduin 200 cəngavər və 300 piyadadan ibarət kiçik bir dəstəni bu şəhərə yollamışdır. Eyni zamanda, müəllif Xaç yürüşü dövründə İngiltərə əhalisinin dəqiq sayı barədə məlumat verməmişdir. Lakin demoqrafiya sahəsində mütəxəssislərin hesablamalarına görə, bu dövrdə İngiltərədə təxminən 2 milyon nəfər əhali yaşamışdır. III Xaç yürüşündə 10-20 min ingilis iştirak etmişdir. Təxminən hər 100 və ya 200 nəfərdən biri Xaç yürüşünə səfərbərliyə alınmışdır [15, s.83]. Akranın mühasirəsində iştirak etmiş “Nəcib şəxslər və cəngavərlərin ... siyahısı”na əsasən, İngiltərənin hər bir qraflığı, həmçinin Uels I Riçardın ordusuna döyüşçü vermişdir. Lakin III Xaç yürüşündə iştirak etmiş döyüşçülərin sayını müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Bu Yerusəlimin süqutundan başlayaraq, Avropa ölkələrindən xaçlı dəstələrinin orduya göndərilməsi ilə bağlı olmuşdur. Onların bəziləri Müqəddəs torpaqda qalmış, digərləri həlak olmuş, üçüncü bir qismi isə öz ölkəsinə qayıtmışdır. Antioxiya, Tır və digər xaçlı dövlətlərin yerli xristian dəstələrindən təşkil olunmuş ordunun sayı isə hökmdarların apardıqları çəkişmə nəticəsində dəyişmişdir.

III Xaç yürüşü zamanı xristianlar artıq əvvəllər olduğu kimi, dağınıq vəziyyətdə olan müsəlman qüvvələri ilə deyil, xüsusilə Yerusəlimin işğalından sonra böyük şöhrət qazanmış, istedadlı və bacarıqlı hökmdar sultan Saləddinlə qarşılaşmışlar. Bu hökmdar Misir, Fələstin və Suriyanın qüvvələrini öz əlində cəmləməyə müvəffəq olmuşdur. Növbəti Xaç yürüşünün hazırlanması haqqında xəbər tutan sultan Saləddin müsəlmanları xristianlara qarşı mübarizəyə çağırmışdır. Bununla əlaqədar fərqli tarixi mənbələr Xaç yürüşündən öncə Saləddinin Avropaya səyahət edərək xristian ölkələrinin vəziyyəti ilə tanış olmasını xəbər vermişdir. L.Breyenin sözlərinə görə, heç zaman xaç yürüşü xristianlıq və islam arasında belə açıq qarşıdurma ilə müşayiət olunmamışdır [2, s.85].

Orta əsr müəllifi Tirli Giyom öz salnaməsinin böyük bir hissəsini Cihadın ən tanınmış şəxsi hesab olunan sultan Saləddinə həsr etmişdir. O, xəlifə Harun ər-Rəşiddən sonra Şərq dünyasının ən qüdrətli hökmdarı hesab olunmuşdur. Əslində Saləddinin şəxsi keyfiyyətləri, onun tolerantlığı və geniş ürəkli olması və hərbi sahədə uğurları avropalılar arasında heyranlıq doğurmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Dante Saləddinin adını öz əsərinə daxil etmişdir. Orta əsrlərdə

Avropada ədəbi əsərlərdə, xüsusilə qədim fransız eposunda onun nəcib ailədən olması və xristian dininə hörmətlə yanaşması göstərilmişdir. Bu barədə orta əsr mənbələrində bir əfsanə yaranmış və orada bu hökmdarın məşhur Pontye qraflarının nəslindən və xristian olduğu barədə məlumat verilmişdir. Orta əsr ədəbiyyatı sultan Saləddinlə bağlı külli miqdarda əfsanə qoruyub saxlamışdır. Qədim fransız eposunda onun Avropaya etdiyi çoxsaylı səyahətləri haqqında məlumatlar mövcuddur. Sultan İtaliya və Fransada kral ailəsinin üzvləri ilə görüşmüşdür. Kambredə o, cəngavər turnirində iştirak etmiş və burada Aslanürəkli Riçarda qalib gəlmişdir [11, s.278].

Bütün bu əhvalatlarda Cihadın rəhbəri cəngavər, yarıxristian, yarıfransız və səyyah kimi təqdim olunmuşdur. Orta əsr müəllifi Tirlı Giyoma görə, onun dövründə məşhur şəxslərdən biri sayılan sultan Saləddin hər şeydən öncə xristianlığın düşməni olmuş və bu səbəbdən yazıçı onu “bizim qorxulu düşmənimiz” (hostis noster immanissimus) adlandırmışdır. Digər bir salnaməçi Parisli Matveyin sözlərinə görə, papa III Lutsi öz məktubunda sultan Saləddini “Müqəddəs adın qorxulu təqibçisi” kimi dəyərləndirmişdir [11, s.279]. Heç şübhəsiz ki, sultan Saləddinin şəxsiyyətinin formalaşmasında siyasi amil mühüm rol oynamış, onun şəxsiyyəti və əməllərinin qiymətləndirilməsində ətraf mühit – müsəlman işğalının genişlənməsi, müsəlman hökmdarının tədricən xristianlardan yeni ərazilər alması və s. aspektlər həlledici rol oynamışdır. Onu güclü və qüdrətli bir əsilzadə hesab etmişlər. Cihad qəhrəmanı sultan Saləddin, əslində, hökmdar Nurəddinin siyasətini davam etdirmiş və müsəlman koalisiyasını möhkəmləndirməyə çalışmışdır. Digər hallarda olduğu kimi, Tirlı Giyom müsəlman hökmdarın hərbi və uzaqqörən keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Onun sözlərinə görə, sultan Saləddin əla döyüşçü, olduqca çalışqan və bütün işlərdə təşəbbüskar bir şəxs olmuşdur [11, s.279]. Orta əsr cəngavər təsəvvürləri sistemində belə bir səciyyə forması müsbət hal hesab olunmuşdur. “Kiprlilərin əməlləri” adlı Orta əsr mənbəyində göstərilir ki, sultan Saləddin Akranın böyük qapılarından şəhərə daxil olarkən bir kasıb xristian qadın ona yaxınlaşaraq oğlunun onun əlindən silahlı şəxslər tərəfindən zorla alındığını söyləmiş və ondan kömək istəmişdir. Hökmdar atını saxlayaraq qadının şikayətini dinləmiş, sonra ətrafındakı əmirlərə söyləmişdir ki, bu qadının oğlu tapılmayana qədər öz yerindən tərpənməyəcək və şəhərə daxil olmayacaqdır. Əmirlər onun göstərişini dərhal yerinə yetirərək qadının övladını hökmdarın gözü qarşısında valideyninə qaytarmışlar [3, s.341].

Tirlı Giyomun müasiri Jak de Vitri öz salnamələrində nüfuzlu salnaməçinin ənənəsinə sadıq qalmışdır. Tirlı Giyom kimi o da sultan Saləddini xristianlığın düşməni kimi təqdim etmiş, Tövrat ənənəsinə uyğun olaraq onu allahın qılıncı (flagellum Dei) adlandırmışdır. Digər tərəfdən, Jak de Vitri sultan Saləddinin müsbət keyfiyyətlərini də göstərərək, onu “döyüşlərdə sınıanmış iti zəkaya malik olan şəxs” kimi dəyərləndirmişdir [11, s.280]. Tir

arxiyepiskopu öz qəhrəmanının intellekt və hərbi istedadını qiymətləndirmiş, lakin bununla yanaşı, onun döyüşlərdə qazandığı uğurlara birmənalı yanaşmamışdır. Tirli Giyomun sultan Saləddinə aid etdiyi xüsusi keyfiyyətin qürur (superbia) olduğunu bildirmişdir.

Sultan Saləddin Müqəddəs Cihad işini davam etdirmişdir. 90 il ərzində Müqəddəs Torpaq müsəlman hökmdarlarına çağırışlar etməsinə baxmayaraq, sonuncular bu müraciətlərə məhəl qoymamışlar. Məhz Saləddinin hakimiyyətə gəlməsi ilə həmin çağırışlara cavab verilmişdir (“İki bağ kitabı”) [3, s.356].

Orta əsr müəllifi Jak de Vitri Xaç yürüşündə iştirak edən cəngavərlər haqqında məlumat verərək göstərmişdir ki, onların təmiz adı və şöhrəti bütün dünyaya yayılmışdır. Bütün müqəddəs qardaşlıqlar onların xristianların düşmənlərinə qarşı gedən döyüşlərdə göstərdikləri şücaəti yaddan çıxarmayacaqlar [12, s.148]. O dövrün ən cəsur insanları cəngavər ordenlərinin bayraqları altında döyüşlərə getmişlər.

III Xaç yürüşü Qərb dövlətlərinin sultan Saləddinin işğallarına cavabı olmuşdur. Lakin Akra şəhərinin davamlı mühasirəsi zamanı hərbi ekspedisiyanın canlı qüvvəsi tükənmişdir. Nə İngiltərə kralı Aslanürəkli I Riçardın cəhdləri, nə də Fransa kralı II Filipp Avqustun siyasi uzaqgörənliyi bu regionda ciddi işğallara yol açmamışdır. Müqəddəs Torpaqdan xristianlara qalan yeganə ərazi Şərqi Aralıq dənizi boyunca uzanan kiçik sahilyanı torpaqlar olmuşdur. Tripoli, Tir, Yaffa və Akrada demək olar ki, heç bir xristian ərazisi qalmamışdır. Onların keçmiş müstəmləkələri indi qalalar və şəxsi mülklərə çevrilmişdir. Bu torpaqlar müsəlman ərazilərinə çox yaxın yerləşdiyi üçün daim işğal təhlükəsi altında olmuşdur. Əgər bu vaxtadək franklar bütöv bir əsr ərzində Dəməşqdən Qahirə, Məkkə və Mədinəyə gedən yola nəzarət edirdilərsə, bundan sonra xristian zəvvarlar Yerusəlimə getmək üçün müsəlmanlara vergi ödəyirdilər.

Xaç yürüşləri Qərbi Avropa mənbələri tərəfindən xristianların müqəddəs torpaqları, o cümlədən Yerusəlimi öz himayələri altına almaq üçün təşkil edilən hərbi kampaniyalar kimi dəyərləndirilmişdir. Bu yürüşlər başladığı gündən Şərq və Qərb mənbəşünaslığında özünəməxsus yer tutmuşdur. Qərb mənbələrində onlar Avropa mədəniyyətinin təkamülünün tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilmiş, əhəmiyyəti qəbul olunmuş və tarixçilərin bir neçə nəslə tərəfindən öyrənilmişdir. Şərq ölkələrində isə Xaç yürüşlərinə epizodik bir hadisə kimi qiymət verilsə də, bu hadisə uzun illər ərzində unudulmamışdır. Bu ənənə müasir dövrdə də davam etdirilir. Belə ki, mövzunun öyrənilməsi ilə məşğul olan Yaxın Şərq alimlərinin sayı Qərb ölkələrində eyni problemlə məşğul olan alimlərdən qat-qat azdır. Müsəlman dünyası problemin öyrənilməsinə qlobal baxımdan yanaşmamış, daha çox ayrı-ayrı hadisələrin araşdırılması ilə kifayətlənmişdir. Bu baxımdan bir-birilə mübarizə aparan

tərəflərin verdikləri məlumatların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi hadisələrin daha dərinədən tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şərqi Aralıq dənizi hövzəsində baş verən hadisələr arasında məhz Xaç yürüşləri tarixinin Qərb mənbələrində daha ətraflı öyrənilməsi və bu sahədə müxtəlif ənənələrin yaradılması diqqəti cəlb edir. Bunun əksinə olaraq Şərq mənbələri bu hadisələrə qeyri-adi münasibət bəsləməmiş, monqol hücumları kimi “kafir” yadellilərin müsəlman dünyasına gətirdikləri bədbəxtlik kimi dəyər vermişlər. Bu iki bir-birindən fərqli mənbə arasında hadisələrin şərhilə yanaşı, eyni zamanda xronologiyalar və hadisələrin gedişi, tarixi fonun təsviri, XII əsrdə Suriya və Misirdə ümumi vəziyyətin qiymətləndirilməsində də müxtəlif aspektlərə rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda hərbi əməliyyatlardan kənarında mədəni və iqtisadi əlaqələrin dəyərləndirilməsi də vacibdir.

Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan və müsəlman olmayan şəxslərin bu mövzu ilə daha yaxından tanış olması bir çox problemin araşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır. Onlar Orta əsrlər dövründə bir dini sistemin digər dini ideologiya ilə qarşıdurması zamanı baş verən hadisələr ilə tanış olub daha düzgün nəticələrə gələ bilirlər. Qərbin yəhudi-xristian ənənələri varislərinin müsəlmanların torpaqlarına hücumlar zamanı törədilən hadisələrin iştirakçıları və şahidlərinin məlumatları ilə tanış olması bəlkə də bir çox “yeni” hadisənin qarşısının alınmasına xidmət etmiş olardı. Müasir dövrdə “xristian fanatizmi” bir çox ekstremist sektanın preroqativinə çevrilmiş və kütləvi informasiya vasitələrində tarixi sensasiya kimi qiymətləndirildiyi halda, islamın baza prinsiplərinə qayıtmağa çalışan müsəlmanların fəaliyyəti neqativ fonda işıqlandırılır. Bu səbəbdən Xaç yürüşlərinin baş verdiyi dövrlərə qayıtmaq və bu gün baş verən hadisələrin tarixi kökünü araşdırmaq çox vacibdir.

Xaç yürüşləri qərbi avropalıların islam dünyasına münasibətini formalaşdırmışdır. Bu səbəbdən “ənənəvi düşmən” obrazının ortaya çıxarılaraq bu sistemin dərinədən araşdırılması ciddi dəyişikliklərin edilməsi və qərblilərin dünyagörüşünün dəyişdirilməsi üçün çox vacibdir. Şərq mənbələrində kifayət qədər ciddi qəbul edilməyən Xaç yürüşləri və latın məskənlərinin dəyərləndirilməsi də tənqid edilməlidir. Eyni zamanda daha geniş miqyasda mənbələrdən istifadə edilməsi məlumatların öyrənilməsi, xüsusilə hərbi tarixi, dini-siyasi sistemlər və sərhədyanı ərazilərdə təkamülün istiqaməti və s. problemlərin araşdırılmasında yeni fikirlərin yaranmasına səbəb olardı. Xüsusilə Yaxın Şərq və Qərb ölkələri arasında müasir dövrə qədər gəlib çatmış münasibətlərin öyrənilməsi baxımından bu problemlərin yenidən tədqiqi olduqca vacibdir. Xaç yürüşləri zamanı müsəlmanların işğalçı franklarla əməkdaşlıq etməsi və bu proseslərin ideoloji əsasları barədə mənbələrin verdiyi məlumatların maraqlı doğurması bir çox fikirlərə yenidən baxılmasının zəruriliyi ilə bağlıdır.

Xaç yürüşləri barədə məlumat verən Şərqlə mənbələri təxminən 200 il davam edən hərbi hadisələri ətraflı təsvir etsə də, bu termin, yəni xaç yürüşü yalnız qərb fenomeni hesab edilir. O, müsəlmanlar üçün heç bir rezonans doğurmur və müsəlman tarixçiləri ondan istifadə etmirlər. Onlar üçün bu hadisələr sadəcə düşmənlə müharibə deməkdir. Bu baxımdan müsəlman müəlliflərin verdikləri məlumatları toplamaq ayrı-ayrı mənbə, hekayə və şərhləri araşdırmaq deməkdir. Həmin məlumatlar tamamilə fərqli xarakter daşıyan müsəlman ölkələrinin sülalələr tarixi və şəhər xronikalarında əks olunmuşdur. Dövrümüzdə qədər gəlib çatmış müsəlman müəlliflərinin heç birinin əsərində Xaç yürüşləri ayrıca bir mövzu kimi işlənməmişdir. Bununla yanaşı, XII-XV əsrlər ərəb xronikaları, bioqrafik lüğətlər və ədəbi əsərlərdə müsəlmanların frankların hücumlarına münasibət bildirilmişdir.

Eyni zamanda bu mənbələrin qiymətləndirilməsi və interpretasiyası zamanı müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Bu baxımdan ilkin mənbələrdə bütün məlumatların əks olunması fikrinə daha ehtiyatla yanaşmaq zəruridir. Xüsusilə Orta əsr xristian mənbələrinin müəyyən məhdudiyətlərə malik olması diqqətdən yayınmır. Onlar materialı ideoloji sistemlərə uyğun olaraq şərh edirdi: düşmən düşməndir, allah müsəlmanların tərəfindədir və xristianları məğlubiyyətə aparır, müsəlmanlara qələbə verir, müharibə hətta müsəlmanlar arasında gedirsə belə mütləq cihaddır. Ümumiyyətlə, müsəlman mənbələri Xaç yürüşü və əks tərəfin motivlərinə çox az maraq göstərmişdir. Bu mənbələrin xaçlılar və müsəlmanlar arasında mövcud olan sosial əlaqələr barədə məlumatları çox azdır.

Xaç yürüşü haqqında məlumat verən xüsusilə avropalı müəlliflərin əsərlərini tədqiq edərkən daha bir qanunauyğunluğa diqqət yetirmək lazımdır. Bu, avropalıların öz əsərlərində Xaç yürüşünün əsas hadisələri barədə məlumat verərkən islam mədəniyyətinin dəyərləri, yerli xalqlar və mədəni nailiyyətlərə “özgə, yad” münasibət bəsləmələri olmuşdur. Xristian mədəniyyəti çərçivəsindən kənara çıxan Orta əsr Avropa mədəniyyətinin daşıyıcıları müsəlman dünyasına birmənalı yanaşmamışlar. Müsəlman dünyası modeli ən yaxşı dəyərlərin cəmi, bəzən isə hətta real həyatda mövcud olmayan hadisələrin cəmləndiyi bir dünya kimi qəbul olunmuşdur. Bunun nəticəsində Şərqlə ölkələri yer üzündə cənnət, ekzotik məkan və heyranlıq doğuran sehirli dünyası (mirabilia) kimi qiymətləndirilmişdir. Orta əsr xristianları Şərqlə ölkələrinə var-dövlət, fantastik hadisələr, günahı batmayan xeyrixah “vəhşilər”in cəmləndiyi məkan kimi baxmışlar. “Yad” mədəniyyətlərlə tanışlıq XIII-XIV əsrlərdə xristianlığın ənənəvi sərhədləri keçməsi, Qərb və Şərqlə ölkələri arasında əlaqələrin genişlənməsi üçün şərait yaratmışdır. Yeni torpaqların kəşfi, digər xalqlarla tanışlıq insanların dünyagörüşünü dəyişmiş, dünyanın qapalı, ancaq ierarxiyə təşkilatlanması, formalaşmasının artıq başa çatması haqqında fikirləri darmadağın etmişdir. Bu əsasda Böyük coğrafi kəşflər üçün real zəmin

hazırlanmış oldu. Xüsusilə, Erkən humanistlərin əsərlərində harada yaşamasından asılı olmayaraq insanların oxşar təbiətə malik olması fikrinin meydana gəlməsi Orta əsr xristian dini dünyagörüşündən ayrılmaq demək idi.

Xaç yürüşünü əks etdirən xronikaların öyrənilməsi zamanı çox sayda uydurma – müsəlman və xristianların olmayan dialoqları, müsəlmanların dini ayinlərinin fantastik təsviri, baş verməyən döyüşlərin göstərilməsi və s. aşkar edilmişdir. Bu məlumatların öyrənilməsi iki fərqli dünyagörüşünün toqquşması nəticəsində meydana gələn fikirlərin dəyərləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Eyni zamanda mənbələrdə müsəlmanlarla bağlı leksika, xüsusilə də anlayışların tarixinə (Begriffsgeschichte) diqqət yetirmək lazımdır. Müsəlmanlara dair terminlərin (gentiles, pagani, perfidi, infideles) mətndə tətbiq olunması verilən məlumatların doğru qəbul olunmasını şərtləndirmişdir. Bu terminlərdən müxtəlif mətnlərdə fərqli məlumatlar – müsəlmanların dini ibadətləri, ənənələr, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, intellekt, hər b sənəti, gündəlik həyat, siyasi institutlar, xristian dinini qəbul etməsi və s. haqqında maraqlı fikirlər əldə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. *Акунов В.В.* История военно-монашеских орденов Европы. М.: Вече, 2012, 448 с.
2. *Васильев А.А.* Византия и крестоносцы. Падение Византии. М.: Ломоносовъ, 2014, 256 с.
3. *Виймар П.* Крестовые походы. Миф и реальность священной войны. СПб. Евразия, 2003, 384 с.
4. *Владимирский А.В.* Саладин. Победитель крестоносцев. М.: ЯУЗА ЭКСМО, 2013, 544 с.
5. *Егер О.Г.* Всемирная история. Средние века. М.: АСТ, 2006, 607 с.
6. *Жак Ле Гофф.* Рождение Европы. СПб.: ALEXANDRIA, 2008, 398 с.
7. *Заборов М.А.* Введение в историографию крестовых походов (латинская хронография XI-XIII веков. М.: Наука, 1966, 381 с.
8. *Заборов М.А.* История крестовых походов в документах и материалах. М.: Высшая школа, 1977, 272 с.
9. *Заборов М.А.* Крестоносцы на Востоке. М.: Наука, 1980, 320 с.
10. *История средних веков:* в 2 т., Т.1. / Под ред. С.П.Карпова. М.: Изд-во Московского университета, 2010, 688 с.
11. *Лучицкая С.И.* Образ другого: мусульмане в хрониках крестовых походов. СПб.: Алетейя, 2001, 412 с.
12. *Монусова Е.* История крестовых походов. М.: АСТ; СПб.: Астрель-СПб.: 2010, 505 с.
13. *Песни трубадуров.* М.: Наука, 1979, 260 с.

14. *Поэзия трубадуров. Поэзия миннезингеров. Поэзия вагантов.* М.: Изд-во Художественной литературы, 1974, 376 с.

15. *Такман Б.В.* Библия и меч. Англия и Палестина от бронзового века до Бальфура. М.: АСТ, 2015, 448 с.

16. *Tarihi Değiştiren Savaşlar / Ali Çimen, Göknur Akçadağ Gögebakan.* TİMAŞ yayınları. İstanbul 2013, 430 s.

17. *Успенский Ф.И.* История Византийской империи XI-XV вв. Восточный вопрос. М.: Мысль, 1977, 829 с.

18. *Успенский Ф.И.* История Византийской империи. Расцвет (Комнины). М.: АСТ Астрель, 2011, 480 с.